

Kőszegi Margit

BULGÁRIA MUZULMÁN LAKOSSÁGA AZ EZREDFORDULÓN

Bevezetés

A multikulturalizmus elvét hirdető Európát egyre nagyobb kihívások elé állítja a muzulmán vallású lakosság számának növekedése, összlakosságon belüli arányának emelkedése. A XX. század második felétől tömegesen Nyugat-Európába vándorló vendégmunkások mellett létezik kontinensünknek olyan szeglete, ahol a muszlim jelenlét több évszázados gyökerekkel rendelkezik. Az iszlám hívőinek integrálása a keresztény többségű délkelet-európai országok társadalmába előrelépést jelenthetne a kibékíthetetlennek tűnő ellentétek feloldásában, azonban az együttélés során megcsontosodott előítéletek levetkőzése vontatottan halad, sőt, olybá tűnik, az idő előrehaladtával tovább erősödik az elkülönülés. A probléma megoldása egzakt tudományos választ igényel, melyhez a kérdés térbeliségének vizsgálatával a földrajztudomány is hozzá tehet.

Délkelet-Európa népessége a modern nemzetállamok létrejötte óta az érdeklődés középpontjában áll. A második világháború után a Szovjetunió érdekszférájaként szerveződő Köztes-Európában az internacionalizmus eszméje nem fért össze az etnikumok vizsgálatával, ezért e kutatási téma háttérbe szorult a társadalomtudományokban és a földrajzban egyaránt. A szocialista tábor felbomlásával fellépő új helyzetben lehetőség nyílt a térség problémáinak differenciáltabb vizsgálatára.¹

Jelen munka a Balkán etnikai-vallási mozaikjának csupán egy kisebb, a közvélemény számára kevésbé ismert darabjával kíván foglalkozni. A Nyugat-Balkánon fegyveres összecsapásokban tetőző etnikai konfliktusok – és ennek következményeként a mai napig képlékeny határok – háttérben húzódó keresztény–muzulmán ellentét Bulgária társadalmát is feszíti, aminek leglátványosabb megnyilvánulása a mintegy 350 ezer fős török nemzetiségű lakosság emigrációja volt Törökországba 1989 nyarán.

Az ellentétek ezredfordulón bekövetkező felerősödésében jelentős szerepet játszik a Köztes-Európában, így a Balkánon is bekövetkező gazdasági-társadalmi szerkezetváltás, mely felszínre hozta a korábban mesterségesen visszaszorított etnikai

feszültségeket. A rendszerváltás folyamatának hatása a félsziget egykor szovjet érdekszférához tartozó országaiban kimutatható az etnikai térszerkezetnek és ezáltal a muzulmán lakosság helyzetének módosulásában is.

Bulgária 2007 óta az Európai Unió tagja. Csatlakozásával nagyszámú muzulmán lakosság került az európai közösségbe. Integrálásuk megköveteli az árnyaltabb megoldási stratégiák kidolgozását, melyek eredményessége az Unió további bővítése szempontjából kulcskérdésnek számít. A problémakör minél szélesebb körű feltárása teszi szükségessé a Bulgáriában élő muszlimok helyzetének etnikai földrajzi szempontú vizsgálatát.

Adatbázis, módszerek

Bulgária jelen munkában történő etnikai földrajzi vizsgálatához az 1992-es és 2001-es népszámlálások adatai szolgáltatják az alapot. Az ország területén élő kisebbségek helyzetének pontosabb vizsgálatához szükséges, kisebb közigazgatási egységek szerint rendezett adatok feldolgozását a bolgár Nemzeti Statisztikai Hivatal 28 kötetes kiadványa tette lehetővé, melyet néhány éves késéssel publikáltak ugyan, azonban benne Bulgária 28 megyéjének NUTS 4-es (az új nomenklátúra szerint LAU 1-es) szintű közigazgatási beosztása (obstinák, azaz községek) szerint kerültek publikálásra a népszámlálás eredményei.² Az adatok frissítésére és az ezredforduló óta zajló folyamatok vizsgálatára a 2011-es népszámlálást követően kerülhet sor.

A területiségi vizsgálatokhoz a kartográfiai alapot a Peter Jordan által szerkesztett, Délkelet-Európa etnikai viszonyait bemutató térkép szolgáltatta.³

Az adatok etnikai földrajzi szempontok szerint való összegyűjtését és rendszerezését követően elemzésükre egy térinformatikai rendszerbe történő beillesztés után került sor. Az így létrehozott információs rendszer segítségével lehetővé vált a rendelkezésre álló információk térbeli modellezése. Bővítésével a jelen munkában bemutatott probléma további, részletesebb vizsgálatára is sor kerülhet.

Az elemzés területi alapját Bulgária 1992-es népszámlálás idején létező 255 községe (obstina) képezi. Az ország NUTS 4-es (LAU 1-es) közigazgatási szintje a vizsgálat 10 éves időintervalluma alatt és azt követően is változott. A 2001-es census esetében 262 obstina alkotta az önkormányzatok adminisztratív szintjét.⁴ A folyamatos változások megnehezítik az adatok időbeli összehasonlítását, mely probléma kiküszöbölésének érdekében az 1992-es közigazgatási rendszernek megfelelően elvégeztük az azóta különvált területekre vonatkozó adatok összevonását.

Történelmi előzmények

Délkelet-Európa etnikai és vallási sokszínűsége földrajzi helyzetének és sajátos társadalomfejlődésének együttes következménye. Európa magterületétől viszonylag távol az államok létrejötte megkétszerezte és vontatottan haladt – határai képlékenységet fokozta a Kelet felé való nyitottság, mely lehetőséget adott az onnan érkező, sokszor erőszakos kulturális, gazdasági, politikai hatásoknak. Különösen igaz ez a Balkán-félsziget keleti felén, a Fekete-tenger partján fekvő bolgár államra, mely VII. századi megalakulása óta kisebb-nagyobb megszakításokkal idegen befolyás alatt állt.

A bizánci hódítások ellen még több-kevesebb sikerrel védekező fiatal államalakulat számára a XIV. századtól bekövetkező török uralom máig ható társadalmi-demográfiai változásokat hozott. A kitűnően szervezett, területszerzésre berendezkedő oszmán állam néhány évtized leforgása alatt egyesítette a Balkánt. A XIX. század végéig egy orientális, muzulmán vallási elvek szerint szerveződő birodalom keretein belül élt együtt a térség keresztény lakossága a hódítókkal, mely időszak a mai napig meghatározza a Balkán etnikai és vallási arculatát.

Míg a birodalom határán fekvő tartományok megőrizhettek valamennyit önállóságukból, a hegyvidéki közösségek kivonhatták magukat a központi ellenőrzés alól, addig az egykori Bolgár Birodalom területén a török jelenlét sokkal erősebb volt és a központosság is jobban érvényesült. A főváros, Isztambul e hatása mellett Kis-Ázsia közelsége egyben nagyobb arányú muzulmán migrációt is jelentett a tengerszorosok túloldaláról. Az anatóliai, művelésre egyre kevésbé alkalmas területekről szervezett és spontán betelepülés egyaránt történt, főként a trákiai, valamint attól északabbi területekre.⁵ Az európai földekre történő vándorlás – melyben elsősorban török népcsoportok vettek részt – a XIV. és a XVII. század között folyamatos volt, csak a birodalom hanyatlásával hagyott alább.

Az oszmán közigazgatásban és hadseregben csak muzulmánok tevékenykedhettek, így a nagy kereskedelmi- és hadiutak mentén, a városokban, valamint a tínmár-birtokok hasznélvezői között nagy számban jelentek meg az Oszmán Birodalom ázsiai területeiről bevándorolt muszlim hívők.

Az érvényesülés lehetősége azonban a helyi lakosságot is az új hit felvételére ösztönözte. A vallási konverzió a városokban és azok vonzáskörzetében volt jelentős. Az egykori keresztény birtokosok körében korábbi pozícióik elérése érdekében történt meg az önkéntes áttérés, míg a szegényebb néprétegek a keresztényeket sújtó adónemek (különösen a gyermekadó) alóli mentesség érdekében váltak meg eredeti hitüktől.⁶ Az áttérés a Balkánon belül főként a birodalom határterületét jelentő területeken, Bosznia-Hercegovinában és az albán lakosság körében figyelhető meg.

Az érdekérvényesítés e lehetősége mellett azonban említésre méltó a hittérítők munkája is. A hívek békés toborzásán túl erőszakos térítések is előfordultak.⁷ Ezek

eredménye a Balkán délkeleti szegletében, a mai Trákiában, Macedóniában és a Rodope-hegység falvaiban mutatkozott. A bolgár anyanyelvű, muzulmán vallású pomákok a mai napig bizonyítják e térítések sikerességét.

Az Oszmán Birodalom befogadóként is megjelenik a migrációs folyamatokban. A mai Bulgária területére a muzulmán vallású tatárok betelepülése főként a Krími Kánság XVIII. század eleji orosz megszállása után következett be.⁸ Feladatuk az észak-keleti határok védelme és a hadi utak biztosítása volt a birodalom európai részsein.

Az oszmán állam keresztényekhez való viszonyát a vallási tolerancia jellemezte, elsősorban gazdasági érdekek miatt.⁹ A vallási közösségek (millettek) széleskörű jogokat kaptak alattvalóik igazgatásához. Az adószedés és a helyi igazságszolgáltatás megmaradt a helyi lakosság kezében, majd a birodalom hanyatlásával egyre több funkciót vehettek át a központi irányítástól.¹⁰ A közösségformáló keretek tehát változatlanul fennmaradhattak az oszmán uralom idején is, megőrizve ezzel a balkáni népek különállását és identitását.

A nemzeti ébredés viszonylag későn jelentkezik a bolgárok körében, mely elsősorban földrajzi helyzetük következménye. A közigazgatás és a hadsereg a főváros közelségéből adódóan jobban tudta ellenőrizni e térséget, miközben a konstantinápolyi görög pátriárka közvetlenül szervezte az itt élő keresztény alattvalók életét. A hatalmukkal visszaélő görög püspökök a nemzeti egyház igényét ébresztették a lakosságban. Orosz támogatással 1870-ben került sor az önálló bolgár exarchátus létrehozására, melynek joghatósága alá tartozó terület a majdani Bulgária területi alapját képezte.¹¹ A független bolgár állam végül orosz katonai beavatkozással jött létre az 1877–78-as orosz török háború eredményeként.

Az 1908-tól hivatalosan is a független balkáni államok sorába lépő ország 1912-ben szövetségre lépett szomszédaival a törökök kiszorítása érdekében. A sikeres háború után azonban a Makedónia birtoklásáért indított újabb fegyveres konfliktusban alul maradt korábbi szövetségesei ellenében. Az első világháború vesztesként további területcsökkenést jelentett számára. A második világháború alatt német segítséggel megvalósította az áhított gyarapodást, azonban a háború után csak a Romániával szembeni határmódosítás maradt érvényben. Ezzel létrejött a jelen tanulmány alapját képező államterület.

A muzulmán lakosság számának változása a modernkori Bulgáriában (1878–1992)

A modernkori bolgár államban a XX. század kezdete óta tizenhárom alkalommal tartottak népszámlálást. Az egyes censusok közötti időintervallum, valamint a feltejt kérdések és az azokra adható válaszok azonban hektikus képet mutatnak. Mivel

az éppen aktuális politikai felfogás függvényében történtek a népszámlálások, ezért eredményeik összehasonlító elemzésekre etnikai és vallási összetétel tekintetében csak kiegészítésekkel alkalmazhatók. Segítségükkel viszont felvázolhatók azok az általános tendenciák, melyekhez az ezredfordulón Bulgáriában megjelenő társadalmi folyamatok szervesen kapcsolódnak.

A XX. század folyamán a kisebbségek mindenkori össznépeségből való részese-dése 10% és 20% közötti. Számarányukat tekintve a török, valamint a roma kisebbség a legjelentősebb, együtt a lakosság 10-15%-át adják. A népszámlálások adatsoraiban nem jelennek meg a becslések alapján harmadik legjelentősebb kisebbségként, a Rodope-hegység területén nagy számban élő bolgár anyanyelvű, muzulmán vallású pomákok. A mindenkori hivatalos bolgár álláspont anyanyelvük miatt nem tekinti különálló népcsoportnak a több évszázada létező, vallása és életmódja miatt a keresztény bolgároktól elkülönülő népet, akik a Rodope völgyeiben meg tudták őrizni hagyományos közösségi kereteiket, azonban a modernkori bolgár államban a többségi társadalom részéről erőteljes asszimilációs nyomásnak vannak kitéve.¹²

A török anyanyelvű muzulmánok

Az ország legnagyobb számú kisebbsége a modernkori bolgár állam létrejötte óta a török – részesedésük az összlakosságon belül 14%-ról (531 240 fő) az első világháború után, Törökország létrejöttével csökkent 10%-ra (520 339 fő). A XX. század további részében arányuk 9% körüli. Két nagyobb etnikai tömbben élnek: az ország déli részén, Kârdzsali környékén, valamint az észak-keleti területeken, Razgrad közelében. Népegszámuk növekedésében a kisebbségi lét viszontagságainak hatására Törökország felé irányuló, több esetben százezres tömegeket mozgató kivándorlások okoztak negatív kilengéseket.

Az 1878-ban megalakuló bolgár állam lakosságának negyede tartozott a török etnikumhoz.¹³ A hatalmi pozícióból alárendelt szerepbe kényszerülők jelentős része a XIX. század utolsó és a XX. század első évtizedeiben az elvándorlást választotta. Az oszmán hivatali rendszer megszűnésével a közigazgatásban tevékenykedők a hadsereggel együtt távoztak a szűkülő török állam keretei közé. Az egykori török birtokosoktól a bolgár parasztság kisajátította a földeket, vagy bolgár tulajdonos került a helyükre. A paraszti sorban élők egy része a növekvő adóterhek vállalása helyett megpróbált megélhetést keresni az oszmán állam oltalma alatt álló területeken. E folyamatok hatására állandó volt a törökök kiáramlása az országból, mely migrációt a hivatalos politika is támogatta a Bulgária és az alakuló Törökország közötti egyezményekkel.¹⁴

Az 1930-as években erősödő bolgár nacionalizmus hatására születtek az első olyan intézkedések, melyek az asszimilációs politika irányába mutattak.¹⁵ A török kisebbség és általánosságban az etnikumok megítélése a második világháborút kö-

vetően, a kommunista rezsim hatalmának kiépítésével változott meg gyökeresen. Az internacionalizmus eszméjével összeegyeztethetetlennek tartották a kisebbségek létét, ezért a kivándorlás erőltetése és az asszimiláció vált az etnikumokkal szembeni legfőbb célkitűzéssé. A mezőgazdaságban zajló erőltetett kollektivizálás a „nacionalista megnyilvánulások és vallási fanatizmus melegágyának” tekintett muzulmán lakosságot sújtotta leginkább. A létalapjuktól való megfosztásuk után sokan közülük a kivándorlás mellett döntöttek.¹⁶

A kitelepülők létszáma 150 ezerre tehető 1949 és 1951 között.¹⁷ Miután Törökország 1951-ben lezárta határait a kényszerrel kitelepülők előtt, a beolvasztás várt Bulgária kisebbségeire.¹⁸ Az 1968-ban született bolgár–török egyezmény értelmében az új hazát választók közeli rokonai lehetőséget kaptak, hogy kövessék családtagjaikat törökhonba.¹⁹ A tíz évig érvényben lévő határozat ideje alatt 120 ezer ember hagyta el Bulgáriát.²⁰

Az egyházak ellen indított általános támadással az oktatási lehetőségeket is leszűkítették a törökség számára, majd az 1970-es években már nyelvhasználatukban is korlátozták őket. Ennek eredménye mutatkozik meg az 1975-ös népszámlálás során a török anyanyelvűek meglepően alacsony létszámában (a török etnikum száma 730 728 fő, szemben a török anyanyelvűek 399 722 főjével). Az igazán drasztikus intézkedések az 1980-as években következtek be, amit jelez, hogy az 1985-ös népszámlálás során sem etnikai, sem vallási adatok nem kerültek be a statisztikákba.

A fent említett évtizedben megtiltották a törökök nyelvhasználatát nyilvános helyeken, iskoláikat bezárták, könyveiket, sajtójukat betiltották. Az erőszakos asszimiláció tetőpontjaként 1984-ben a török kifejezést is száműzték a hivatalos szóhasználatból, miközben fél év leforgása alatt bolgár név felvételére kényszerítették (akár erőszakkal is) a török lakosságot.²¹ Az új személyazonosság esetleges megtagadása egzisztenciális helyzetüket is ellehetetlenítette Bulgáriában.

A török etnikum Bulgárián belüli létének teljes tagadása, anyanyelvük használatának tiltása és személyazonosságuk megváltoztatása olyan mértékű elnyomást jelentett, hogy az 1989-ben Törökország felé megnyíló határokon közel 350 ezer török hagyta el az országot.²² A kivándorlás következtében a bolgár gazdaságot alapjaiban megrendítő munkaerőhiány lépett fel, miközben az emigránsok elhelyezése megoldhatatlan terhet rótt a török államra. A kisebbséggel szembeni erőszakos asszimilációs politikát a kommunista rezsim bukásával azonnal elvetették, melynek hatására a török államban boldogulni nem tudók (a kivándorlók harmada, 120 ezer ember) visszatértek eredeti hazájukba.²³

A fentiekben felvázolt okok miatt bekövetkező migrációs hullámok ellenére a török kisebbség a század folyamán tartotta 9%-os részesedését az össznépességből, ami a muzulmán lakosságra jellemző magasabb természetes szaporodás és az államalkotó nemzetre jellemző alacsonyabb reprodukтивitás együttes következménye.

A bolgár anyanyelvű muzulmánok

A bolgár anyanyelvű, muzulmán vallású pomákok közvetlenül nem jelennek meg a hivatalos statisztikákban annak ellenére, hogy a törökök és romák után Bulgária harmadik legnagyobb lélekszámú kisebbségét képezik. Jelenlétük azonban a vallási adatokból kimutatható, melyek szerint Bulgáriában az iszlám vallás híveinek száma lényegesen meghaladja a török etnikumhoz tartozókat.

Az oszmán uralom idején, a XIV. és XVII. század között muzulmán hitre tért bolgár anyanyelvű lakosság településterülete ma főként a Rodope-hegység, mely a XX. századi első felében bekövetkező többszöri határmódosítások után Bulgária és Görögország között osztottak meg.²⁴ A mezőgazdasági tevékenységet folytató, földműves és pástortevékenységet ötvöző népesség textilipari alapanyaggal látta el az oszmán belső piacot, azonban a XX. század elején bekövetkező háborúk következtében perifériahelyzetbe került a térség – hagyományos termelési keretei felbomlottak a határrendezések következtében.²⁵

Össznépességen belüli részesedésükre tehát az etnikai és vallási megoszlás különbségeiből lehet következtetni. A nem török nemzetiségű, muzulmán vallású lakosság számának alakulását Bulgáriában a XX. század folyamán az mutatja. Bulgária muzulmán vallású lakossága négy etnikum között oszlik meg. A török és roma kisebbség mellett a tatárok, valamint a pomákok az iszlám hit hívei. A tatárok és a muzulmán vallású romák becsült létszámának levonása után kapott értékek alapján a pomákok részesedése Bulgária össznépességéből 2% feletti a XX. század folyamán.

A hivatalos bolgár álláspont szerint azonban anyanyelvük alapján bolgár nemzetiségűnek számítanak, utoljára az 1934-es népszámláláskor jelentek meg külön nemzetiségi kategóriaként.²⁶ Az asszimilációs nyomás irányukban a század első felében is erőteljes volt. A kommunizmus évei alatt vallásuk és életmódjuk miatt az erőszkos asszimilációs politika első számú célpontjaivá váltak.²⁷ A muzulmán lakosságra jellemző magasabb természetes szaporodási ráta azonban biztosítja 2% feletti számarányukat az össznépességen belül.

1. táblázat: A nem török nemzetiségű, muzulmán vallású népesség számának alakulása Bulgáriában a XX. században

Év	Összlakosság (fő)	Nem török nemzetiségű muzulmánok (fő)	Arány (%)
1990	3 744 283	112 060	3,00
1910	4 337 513	136 437	3,14
1920	4 846 971	170 395	3,51
1926	5 478 741	211 744	3,86
1934	6 077 939	230 105	3,78
1946	7 029 349	262 918	3,74
1992	8 487 317	310 243	3,65
2001	7 928 901	220 314	2,77

Forrás: NSI, Bulgaria

Egyéb muzulmán lakosság

Az ország északkeleti részén oszmán örökségként jelenlévő tatár lakosságot nem mindig különítik el a törököktől, ezért nem jelennek meg az 1900-as és 1946-os census alkalmával. Többségük az első világháború után létrejövő Törökországot választotta hazájának, ami megmutatkozik az 1910-es és 1920-as népszámlás közötti drasztikus csökkenésükben (18 228 főről 4 905 főre). Az asszimiláció – mely nem csupán a többségi nemzethez, hanem a török kisebbségbe való beolvadást is jelenti esetükben –, valamint a természetes fogyás miatt létszámuk folyamatosan csökkent a XX. század folyamán.

Az iszlám vallás hívei az ország cigány lakosságának körében is megtalálhatók. Bulgária roma kisebbségének mennyiségi meghatározására sajátos identitásuk okán a népszámlálások segítségével csak következtetni lehet. Azonosságukat és ezáltal a statisztikákban való megjelenésük a többségi nemzet kisebbségekhez való viszonya, valamint nyelvhasználatuk szerint módosulhat. Identitásuk alapját sajátos életmódjuk adja, ezért hagyományos közösségteremtő tényezők (közös nyelv, közös vallás, közös történelmi tudat) alapján létszámuk nem tetten érhető. Az 1965-ös népszámláláskor magát romának valló 148 874 fő (az összlakosság közel 2%-a) három csoportra osztható: 42,5%-uk ortodox vallású, bolgár anyanyelvű, 34,2%-uk ortodox hitű és valamely roma dialektust tekint anyanyelvének, míg a fennmaradó 22,8% török anyanyelvű muzulmán.²⁸ Főként az ország kevert etnikumú területein, valamint Bulgária nagyvárosaiban élnek. Társadalomban való megítélésük, valamint nyelvük és vallásuk miatt egy részük a többségi nemzethez tartozóként tünteti fel magát a népszámlálásokkor.²⁹

Etnikai térfolyamatok az átmenet éveiben (1992–2001)

A két utolsó census között eltelt időben Bulgária népessége 6,57%-kal csökkent (8 487 317 főről 7 928 901 főre), melynek okai a fokozódó migrációban és a természetes fogyásban egyaránt fellelhetők.³⁰ A kisebbségek lélekszámát a fokozódó asszimiláció, a kivándorlás és a természetes népmozgalmi folyamatok egyaránt apasztják.

A rendszerváltás során a mezőgazdaságban dolgozók helyzetének ellehetetlenülése, a veszteséges ipari üzemek bezárásával a munkanélküliek számának drasztikus növekedése, valamint a terciér szektorban megjelenő, külföldi tőke dominanciájával zajló beruházások nyomán fellépő munkaerő-szükséglet a lakosság belső vándormozgalmát indította el. A migrációba az egyes etnikumok eltérő módon kapcsolódtak be, gazdaságban betöltött szerepüknek megfelelően. A hagyományos ágazatok válsága különösen érzékenyen érintette a főként mezőgazdasági tevékenységet folytató török és pomák népességet, valamint a szakképzettség híján a leghamarabb és tömeges méretekben munkanélkülivé váló városi roma lakosságot, tehát az ország muzulmán közösségeit.

Az átmenet éveiben megjelenő új gazdasági kihívások gyors reakciót kívánnak a lakosságtól – a válság, majd az átrendeződés hatására beinduló migráció a korábban konzervált közösségi keretek gyors felbomlását vonta maga után, mely az asszimilációs nyomás növekedését jelenti a kisebbségek számára. E folyamat ellenében hat azonban a kommunizmus elnyomása alól szabaduló kisebbségek erősödő öntudata: az 1980-as évek drasztikus elbolgárosító politikája az 1992-es népszámlálás alkalmával még jelentős tényezőként határozta meg az etnikai hovatartozásukról nyilatkozók választását, míg az ezredfordulón az identitástudat erősödése jelentős módosulást eredményezett az etnikai térszerkezetben.

A gazdasági átalakulás nyomán a fejlesztésekből jobban részesülő térségek felé történő migráció eredményeként nagyobb mértékű az egyes etnikumok keveredése. Az államalkotó nemzet és Bulgária legnagyobb számú kisebbsége között kiemelkedő a szegregáció mértéke, mely azonban az ezredfordulón csökkenést mutat annak köszönhetően, hogy a törökök főként bolgár többségű nagyvárosok felé vándoroltak az átmenet éveiben. A Rodope-hegységben élő pomák népesség általában bolgárnak vallja magát a népszámlálások alkalmával, azonban körükben kiemelkedő azok száma, akik nem tudták meghatározni, hogy mely etnikumhoz tartoznak (hiszen a népszámlálásokon nincs pomák kategória).

Bulgária muzulmán lakossága az ezredfordulón

A 2001-es népszámlálás adatai alapján a muzulmán vallásúak 12,2%-kal (966 978 fő) részesednek az ország összlakosságából. Bulgária népességének 83,8%-a (6 645 370 fő) keresztény vallású. Az ortodox felekezethez tartozók (a keresztények

98,6%-a 6 552 751 fő) mellett 40 ezer főt alig meghaladó a katolikus (43 811 fő), valamint a protestáns (42 308 fő) egyházak híveinek közössége. Szintén a keresztyének számát gyarapítják az örmény egyház tagjai (6 500 fő). A zsidó vallás követőjének csupán 653 fő nyilatkozta magát. A felsoroltakon kívüli, egyéb vallási irányzathoz tartozók és a nem válaszolók aránya a 0,1%-ot alig éri el, míg a vallási hovatartozásukban bizonytalanok a lakosság 3,8%-át alkotják (1. ábra).

1. ábra. A Lakosság vallási megoszlása Bulgária NUTS 4-es (LAU 1-es) közigazgatási egységeiben (2001). Forrás: NSI, Bulgaria

A török anyanyelvű muzulmánok

Az iszlám hit követői főként a török etnikumhoz tartoznak. A 2001-es népszámlálás időpontjában Bulgária török népessége 28 obstinában alkotott abszolút többséget. Fő településterületük az ország északkeleti régiója, melynek összlakosságán belül 22,5% az itt élő török etnikum részesedése. A teljes török népesség 39,6%-a e régió hat tartományának lakója. Részesedésük Sumen tartomány Venec obstinájában 90% feletti.

A leghomogénebb török etnikai terület az északkeleti tömbön belül Sumentől északra található. Jelentős a részesedésük még néhány, forgalmi árnyékban található obstinában (Ruen 85 %, Omurtag 67 %, Opaka 70 %, Car Kalojan 61 %). Nyugat felé az Észak-közép régióban, valamint déli irányban a Dél-keleti régióban is jellemző a török népesség magasabb aránya az összlakosságon belül. A Bolgár-tábla középső részén 10% feletti a részesedésük. A Balkán-hegység lealacsonyodó vonulatai között található kisebb medencékben, völgyekben arányuk ismét magasabb: a Kazanláki-medencében Pavel Banja obstinában alkotják a népesség 28,1%-át, míg a keletebbi területeken ez az érték 30% fölé is emelkedik. Az ország északkeleti részének nagyvárosaiban részesedésük Sumen kivételével (13,2%) mindegyikben 10% alatti (Dobrics 8%, Várna 3,8%, Rusze 8%, Veliko Tárnovo 5,4%).

Az előbbieken felvázolt arányok alapján a török népesség északkeleti etnikai tömbjén belül a forgalmasabb utak mentén fekvő településeken, tehát a Targoviste–Sumen–Várna, valamint a Sumen–Razgrad–Rusze útvonalak közelében alacsonyabb a török népesség részesedése. Hasonlóképpen vágja el a Veliko Tárnovo és Rusze közötti térség a Bolgár-tábla középső területein élő török etnikumot a keleti településterülettől, ahol észak–déli irányban, a Nikopol–Pavel Banja tengely mentén jelennek meg kisebb számban.

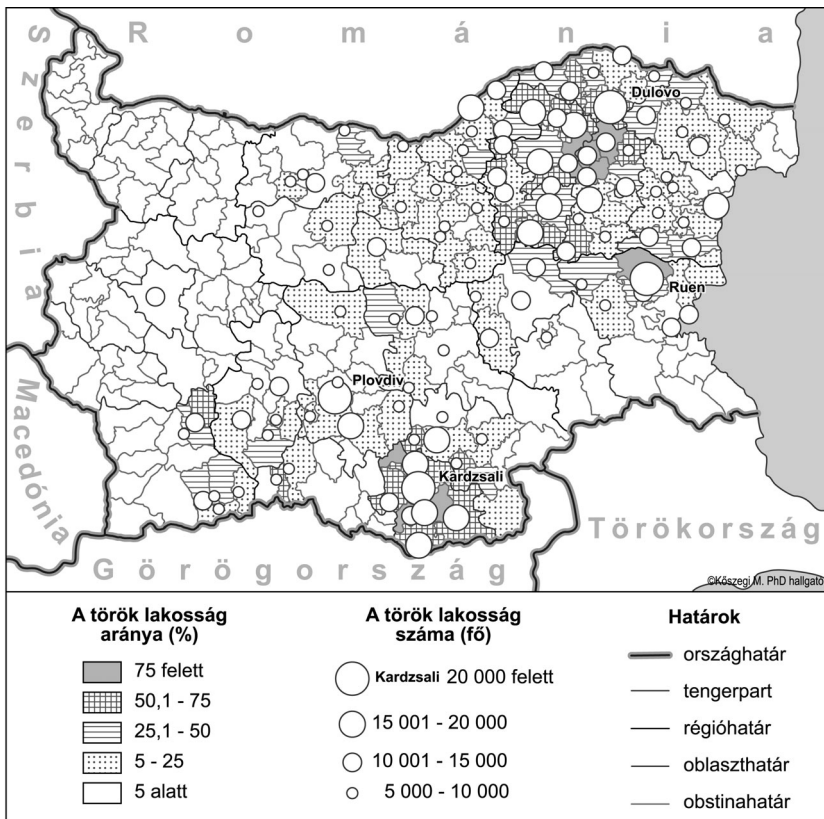
Az északkeleti etnikai tömbön belül legnagyobb, 15 000 főt meghaladó közösségeik Ruenben (24 585 fő), Dulovoban (20 803 fő), Razgradban (17 138 fő), Omurtagban (16 995 fő), Targovistében (15 227 fő) és Isparihben (15 037 fő) találhatók.

Bulgária területén belül a török lakosság a Dél-közép régió déli tartományaiban alkot abszolút többséget; településterületük a déli határ mentén hosszanti irányban húzódik, nyugat felé a Dél-nyugati régióba is átnyúlik. Etnikai tömbjük összefonódik a pomákok településterületével, mely népcsoport aránya a Szmoljan környéki obstinákban meghaladja a török lakosságét. A déli tömbön belül a török etnikum 11 obstinában alkot abszolút többséget.

A fent említett pomák településterület két részre osztja a török etnikum déli tömbjét. A keleti nagyobb rész leghomogénebbnek tekinthető török etnikai területe Kárdzsali oblaszt, ahol a lakosság 61,6%-a töröknek vallotta magát. A Bulgáriában élő török lakosság 13,5%-a él e tartomány területén. A legmagasabb, 90% feletti arányt Csernoocsenében érik el; 70% feletti a részesedésük Momcsilgrad (81%) és Dzsebel (76%) obstinákban. A tömb nyugati részén arányuk csupán egy obstinában éri el a 70%-ot (Jakoruda). A Rodope-hegység nyugati részén településterületük keveredik a pomák lakosságával.

A déli tömb és egyben a Bulgáriában élő török kisebbség legnépesebb közössége Kárdzsali obstinában található (36 980 fő). Számuk 15 ezer fő feletti Plovdivban (22 501 fő) és Haskovoban (18 698 fő). További jelentősebb, 10 ezer fő feletti közösségeiknek Aszenovgrad (14 621 fő), Momcsilgrad (14 012 fő), Kirkovo (12 790 fő), Krumovgrad (11 683 fő) és Csernoocsene (10 239 fő) ad otthont (2. ábra).

2. ábra. A török lakosság száma és aránya Bulgária NUTS 4-es (LAU 1-es) közigazgatási egységeiben (2001). Forrás: NSI, Bulgaria

Bolgár anyanyelvű muzulmánok

A zömében muzulmán vallású török kisebbség mellett a lakosság 2,8%-a (220 314 fő) tekinthető az iszlám hit követőjének. A bolgár anyanyelvű pomákokon kívül a roma lakosság egy része, különösen azokon az észak-keleti területeken, ahol a törökökkel kevert etnikai területet alkotnak, szintén muzulmán vallású. A török etnikum és a muzulmán vallásuk száma között jelentkező értékkülönbség az ország észak-keleti régiójában, a Bolgár-tábla középső részén, a Balkán-hegység és a Szredna Gora közötti medencéken, valamint a hegység kelet felé lealacsonyodó vonulatainak völgyeiben a cigányság felekezeti hovatartozását tükrözi.

A Rodope-hegység területén, az ország déli határ menti területein azonban a roma lakosság elenyésző arányban képviselteti magát, ezért az itt kapott különbségek már

a pomák lakosság jelenlétére utalnak. Identitástudatuk bizonytalanságát mutatja, hogy településterületükön a vallásukat meghatározni nem tudók létszáma országos viszonylatban rendkívül magas. Lélekszámuk pontosabb meghatározásához ezért figyelembe kell venni a bizonytalankodók számát is.

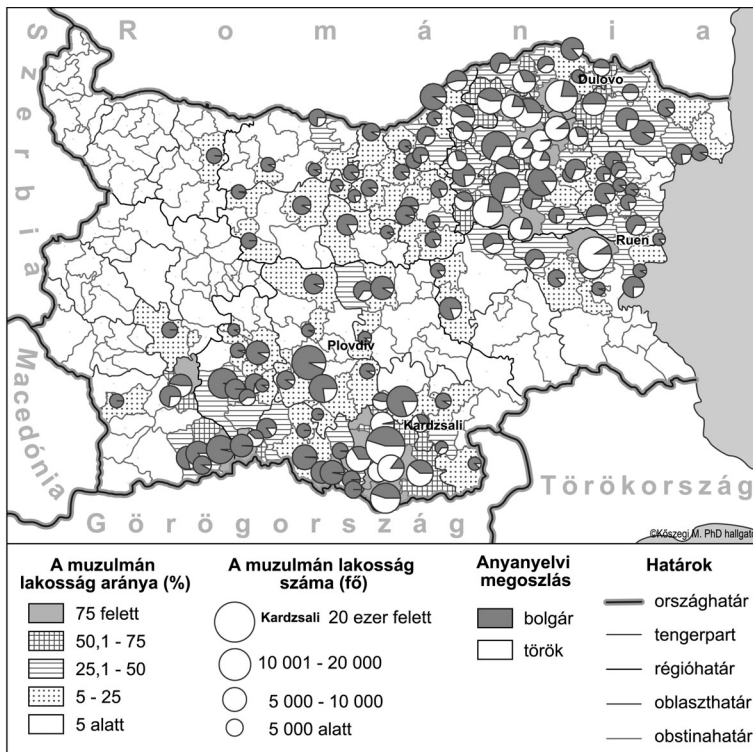
A muzulmán vallásúak az ország déli részén a Dél-közép és a Dél-nyugati régióban élnek nagyobb számban. Részesedésük főként Kârdzsali és Szmoljan tartományokban magas, mely tömb kiegészül Haszkovo, Plovdiv és Pazardzsik déli, valamint Blagojevgrad keleti obstináival. A megnevezett tartományok 69 obstinájából 17-ben alkotnak abszolút többséget. Kârdzsali oblaszt minden obstinájában 50% feletti az arányuk. Szmoljan nyolc obstinájából négyben, Borinoban, Doszpatban, Madanban és Rudozemben vannak abszolút többségben. A többi említett tartományban összesen hat obstinában emelkedik arányuk 50% fölé.

A muzulmán lakosság koncentrációja ugyan jelentős egyezést mutat a török településterülettel, azonban a törökség a fent említett területen belül csupán 11 obstinában részesedik 50% feletti az összlakosságból. Szembetűnő a különbség Szmoljanban, ahol csupán 2 obstinában van jelen a török etnikum 10% feletti arányban, viszont a muzulmán vallásúak a tartomány minden obstinájában 10 % feletti arányban élnek.

A nem török nemzetiségű muzulmán vallású lakosságból jobban tetten érhető a pomák etnikum jelenléte, ha a népesség anyanyelv szerinti megoszlását is a vizsgálat körébe vonjuk. Az így kapott értékek azonban lényegesen alacsonyabb lélekszámot mutathatnak, ugyanis sajátos helyzete miatt feltételezhetően a pomák lakosság volt ezen a területen a legbizonytalanabb vallási hovatartozásában. Ha a bolgár anyanyelvű, muzulmán vallású lakosságot kiegészítjük a vallásukat meghatározni nem tudókkal, akkor megbecsülhetjük a pomák etnikum feltételezett létszámát.

A kapott érték alapján a fent említett tartományok 33 obstinájában él az ország lakosságának 2,12%-át (168 301 fő) alkotó pomák népesség. Tíz obstinában abszolút többséget alkotnak, melyek közül 80% feletti a részesedésük Devinben (94,9%), Baniteben (92%), Doszpatban (90,22%), Szatovcsában (88,47%), Nedelinoban (86,2%), Zlatogradban (85,7%), Madanban (83,86%) és Rudozemben (83,13%). Legnépesebb, 10 000 fő feletti közösségeiknek Szmoljan (19 778 fő), Szatovcsa (15 827 fő), Velingrad (14 834 fő), Zlatograd (12 042 fő) és Madan (11 584 fő) ad otthont. További jelentős, 5000 fő feletti pomák lakosságot tömörítő obstinák Kirkovo, Dospat, Rudozem, Devin, Gârmen, Nedelino és Banite (3. ábra).

3. ábra. A muzulmán vallású lakosság aránya és anyanyelvi megoszlásuk Bulgária NUTS 4-es (LAU 1-es) közigazgatási egységeiben (2001). Forrás: NSI, Bulgaria

A többségi társadalom pomákkal szemben jelentkező negatív attitűdje mutatkozik meg a nemzetiségi és vallási tekintetben egyaránt bizonytalan identitástudatukban. A nemzetiségi hovatartozásukra válaszolni nem tudók száma szintén azokban az obstinákban magas, melyek a pomákok településterületének tekinthetők. Dospat obstinában arányuk eléri a 21%-ot, Rudozem, Szatovcsa és Madan lakosságának közel 10%-a nem tudja, hogy milyen nemzetiségű. Lélekszám tekintetében csupán két nagyvárosban (Szófiában 4645 fő, Várnában 2406 fő) nagyobb a válaszolni nem tudók létszáma a pomákok által lakott településekenél (Szmoljan 2357 fő, Doszpat 2213 fő, Szatovcsa 1685 fő, Velingrad 1580 fő).

A pomák lakosság jelenlétére a 2001-es census etnikai adataiból is következtethetünk. A nemzetiségi hovatartozásukban bizonytalanok aránya a nagy lélekszámú városokban a legmagasabb, mely a hagyományos közösségi keretek felbomlásának következménye. Azonban szintén magas a létszámuk a déli határ menti obstinákban, a Rodope-hegység területén. Megjelenésük az ország ezen részén egyezést mu-

tat a pomákok településterületével. A többségi társadalom velük szemben megjelenő elutasító attitűdje fokozza a pomák identitástudat gyengülését: muzulmán vallása miatt a török etnikumhoz, anyanyelve miatt viszont a többségi nemzethez kapcsolódnak, ezért okozhat nehézséget önmeghatározásuk.

Összegzés

Az 500 éves oszmán uralom idején zajló szervezett és spontán betelepülések eredményeként az ország területén nagyszámú török lakosság él az ezredfordulón is annak ellenére, hogy a XX. század eseményei több migrációs hullámot indítottak körükben az Oszmán Birodalom utódjaként létrejött török állam felé. Törökország szomszédsága és a múltban gyökerező sérelmek megoldatlansága potenciális konfliktusforrássá teszik a török népesség helyzetét Bulgáriában.

Délkelet-Európa a nyugati és keleti kereszténység találkozásának színtere. A bolgár állam területén földrajzi helyzetéből adódóan az ortodox kereszténység terjedt el és vált államvallássá a IX. században. Az 500 éves oszmán uralom idején betelepülő muzulmán vallású lakossággal és a helyi lakosság áttérésével azonban a hagyományos vallási keretek is megváltoztak. A birodalom központjához közel fekvő térségben ugyanis a gazdasági kényszer miatt, valamint az áttérítő tevékenység hatására bolgár anyanyelvű alattvalók tömegesen tértek át a muzulmán hitre. A XIX. században létrejövő ortodox dominanciájú államban azonban visszarendeződés következett be, melynek következtében a muzulmánok hátrányos helyzetbe kerültek. A vallásukat és ezzel sajátos identitásukat a mai napig őrző pomákok ellentmondásos megítélése a többségi társadalomtól való elkülönülésüket és fokozatos marginalizálódásukat eredményezte.

A Bulgáriában élő kisebbségek tisztázatlan helyzete és a bolgár kormányzat velük szemben tanúsított korábbi elnyomó politikája, valamint a súlyos gazdasági nehézségek hatására bekövetkező kivándorlás a XX. század végén tovább apasztotta az egyébként is drasztikusan fogyó lakosságot. A születések számának folyamatos csökkenése és a társadalom elöregedése demográfiai katasztrófával fenyegeti az országot.

A múlt század eseményei gyökeresen átalakították és formálják ma is a Balkán és benne Bulgária etnikai térszerkezetét, melynek eredménye a térségben jelentkező gazdasági és politikai instabilitás. Az 1991-ben elfogadott és ma is érvényben lévő bolgár alkotmány nem ismeri el kisebbségek létét Bulgáriában, miközben magas arányuk, nyilvánvaló kulturális és vallási különállásuk, valamint az ebből adódó társadalmi-gazdasági problémák egyre nagyobb terhet rónak a társadalomra. Az ezredforduló után Bulgária a NATO és az Európai Unió tagjaként csatlakozik a demokratikus berendezkedésű európai államok sorába – a történelmi múlt örökségeként azonban még számos gazdasági és társadalmi problémával kell megküzdenie.

Irodalom

- Bottlik Zsolt (2007): Az etnikai különbségek háttere Macedóniában az átmenet éveiben. In *Földrajzi Közlemények* 55. 4. 407–418.
- Bottlik Zsolt (2008): A regionális és etnikai különbségek összefüggései Bulgáriában az ezredfordulón. In *Területi Statisztika* 11.(48.) évf. 3. 334–344.
- Bottlik Zsolt (2008): Geographische Hintergründe zur nationalen Identität der Montenegriner In *Geographische Rundschau* Jg. 60. Heft 10. 54–61.
- Brunnbauer, Ulf (2001): The perceptions of Muslims in Bulgaria and Greece: between the 'Self' and the 'Other'. *Journal of Muslim Minority Affairs*. Vol.21. 1. 39–61.
- Brunnbauer, Ulf (2002): Families and mountains in the Balkans. Christian and Muslim household structures in the Rhodopes, 19th-20th century. In *History of the family*. Vol. 7. 327–350.
- Curtis, Glenn E. (ed.) (1992): *Bulgaria: a country study*. Washington. <http://countrystudies.us/bulgaria/>
- Dimitrov, Vesselin (2000): In search of a homogeneous nation: the assimilation of Bulgaria's Turkish Minority, 1984–85. In *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. <http://www.ecmi.de/jemie/download/JEMIE01Dimitrov10-07-01.pdf>
- Eminov, Ali (1999): The Turks in Bulgaria: post-1989 developments. In *Nationalities Papers*. Vol. 27. 1. 31–55.
- Hegyí Klára – Zimányi Vera (1986): *Az Oszmán Birodalom Európában*. Bp., 167.
- Ivanov, Stefan – Tchavdarova, Guinka – Savov, Emil – Stanev, Hristo (2002): Does larger means more effective? Size and the function of local governments in Bulgaria. <http://lgi.osi.hu/publications/2002/215/169-CF-Bulgaria.pdf>
- Jelavich, Barbara (2000): *A Balkán története I–II*. Bp. 344., 409.
- Kocsis Károly (1993): *Az etnikai konfliktusok történeti-földrajzi háttere a volt Jugoszlávia területén*. Bp., 60.
- Kocsis Károly (ed.) (2007): *South Eastern Europe in Maps*. Bp., 135.
- Lozanova, Galina et al (2005): *Regions, minorities and European policies. A state of the art report on Muslim Minorities (Turks and Pomaks) in Central South Planning Region (Bulgaria)*. Sofia, 46.
- Lütem, Ömer E. (1999): The past and present state of the Turkish-Bulgarian relations. In *Diş Politika*. 1999. 1–4. 64–77.
- Mahon, Milena (1999): The Turkish minority under Communist Bulgaria – politics of ethnicity and power. In *Journal of Southern Europe and the Balkans*. Vol.1. 2. 149–162.
- Matuz József (1990): *Az Oszmán Birodalom története*. Bp., 255.
- Minkova, Milena – Stefanovna, Milena – Kolarova, Romyana – Dimitrov, Dimitar (2006): Report on the State of Local Democracy in Bulgaria. In Soós Gábor (ed.): *Teh State of Local Democracy in Central Europe. Reports from Bulgaria, Estonia, and Slovakia*. Bp. 26–120.
- Niederhauser Emil (2001): *Felekezeti és nemzetiségi a Balkánon*. In *Magyar Tudomány*. 46. 1. 51–65.
- Neuburger, Mary (2000): Pomak borderlands: Muslims on the edge of nations. *Nationalities Papers*. Vol. 28. 1.181–198.
- Rangelova, Rossitsa (2003): Bio-demographic change and socio-economic trends in Bulgaria. In *Economics and Human Biology*. 2003, 1. 413–428.
- Robinson, Francis (1996): *Az iszlám világ atlasza*. Bp., 238.
- Taaffe, Robert N. (1990): Population Structure. In Klaus-Detlev Grothusen (ed.): *Handbook on South Eastern Europe*. Vol. VI. Göttingen, 433–457.
- Zhelyazkova, Antonina (2001a): Bulgaria in transition: the Muslim minorities. *Islam and Christian-Muslim Relations*. Vol.12. 3. 283–301.
- Zhelyazkova, Antonina (2001b): The Bulgarian ethnic model. In *East European Constitutional Review*. 10. 4. <http://www.law.nyu.edu/eecr/vol10num4/focus/zhelyazkova.html>

Források

- Jordan, Peter (1995): Ethnic structure of Southeastern Europe around 1992. In Atlas of Eastern and Southeastern Europe. Wien.
- Prebrojavne na naszelenieto, zsilistnija fond i zemedelszkite ctopansztva prez 2001. Tom 4. Oblaszi. Kniga 1–28. Szófia, 2006.

Jegyzetek

- ¹ Balkánnal foglalkozó jelentősebb etnikai földrajzi munkák (a teljesség igénye nélkül): Kocsis Károly: Az etnikai konfliktusok történeti-földrajzi háttere a volt Jugoszlávia területén. Bp. 1993, 60. Uő. South Eastern Europe in Maps. Bp. 2007, 135. Bottlik Zsolt: A regionális és etnikai különbségek összefüggései Bulgáriában az ezredfordulón In Területi Statisztika 11.(48.) évf. 3. 2008, 334–344. Uő. Geographische Hintergründe zur nationalen Identität der Montenegriener In Geographische Rundschau Jg. 60. Heft 10. 54–61. Az etnikai különbségek háttere Macedóniában az átmenet éveiben. In Földrajzi Közlemények 55. 4. 2007, 40–418.
- ² Prebrojavne na naszelenieto, zsilistnija fond i zemedelszkite ctopansztva prez 2001. Tom 4. Oblaszi. Kniga 1–28. Szófia, 2006.
- ³ Jordan, Peter: Ethnic structure of Southeastern Europe around 1992. In Atlas of Eastern and Southeastern Europe. Wien. 1995.
- ⁴ A bolgár közigazgatási beosztás változásairól és az obstinák működéséről lásd Ivanov, Stefan–Tchavdarova, Guinka–Savov, Emil–Stanev, Hristo (2002): Does larger means more effective? Size and the function of local governments in Bulgaria. <http://lgi.osi.hu/publications/2002/215/169-CF-Bulgaria.pdf>
- ⁵ Jelavich, Barbara: A Balkán története I–II. Bp. 2000, 344., 409.
- ⁶ Hegyi Klára – Zimányi Vera: Az Oszmán Birodalom Európában. Bp. 1986, 167
- ⁷ Kocsis Károly (ed.): South Eastern Europe in Maps. Bp. 2007, 135.
- ⁸ Robinson, Francis: Az iszlám világ atlasza. Bp. 1996, 238.
- ⁹ Matuz József: Az Oszmán Birodalom története. Bp.1990, 255.
- ¹⁰ Minkova, Milena–Stefanovna, Milena–Kolarova, Rummyana–Dimitrov, Dimitar: Report on the State of Local Democracy in Bulgaria. In Soós Gábor (ed.): Teh State of Local Democracy in Central Europe. Reports from Bulgaria, Estonia, and Slovakia. Bp. 2006, 26–120.
- ¹¹ Niederhauser Emil: Felekezeti és nemzetiség a Balkánon. In Magyar Tudomány. 46. 1. 2001, 51–65.
- ¹² Brunnbauer, Ulf: Families and mountains in the Balkans. Christian and Muslim household structures in the Rhodopes, 19th–20th century. In History of the family. Vol. 7. 2002, 327–350.
- ¹³ Dimitrov, Vesselin: In search of a homogeneous nation: the assimilation of Bulgaria's Turkish Minority, 1984-85. In Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe. 2000. <http://www.ecmi.de/jemie/download/JEMIE01Dimitrov10-07-01.pdf>
- ¹⁴ Eminov, Ali (1999): The Turks in Bulgaria: post-1989 developments. In Nationalities Papers. Vol. 27. 1. 31–55.
- ¹⁵ Mahon, Milena (1999): The Turkish minority under Communist Bulgaria – politics of ethnicity and power. In Journal of Southern Europe and the Balkans. Vol.1. 2. 149–162.
- ¹⁶ Lozanova, Galina et al (2005): Regions, minorities and European policies. A state of the art report on Muslim Minorities (Turks and Pomaks) in Central South Planning Region (Bulgaria). Sofia. 46

- 17 Taaffe, Robert N. (1990): Population Structure. In Klaus-Detlev Grothusen (ed.): Handbook on South Eastern Europe. Vol. VI. Göttingen. 433–457.
- 18 Dimitrov, Vesselin (2000): In search of a homogeneous nation: the assimilation of Bulgaria's Turkish Minority, 1984–85. In Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe. <http://www.ecmi.de/jemie/download/JEMIE01Dimitrov10-07-01.pdf>
- 19 Lütem, Ömer E. (1999): The past and present state of the Turkish-Bulgarian relations. In *Diş Politika*. 1999, 1–4., 64–77.
- 20 Taaffe, Robert N. (1990): Population Structure. In Klaus-Detlev Grothusen (ed.): Handbook on South Eastern Europe. Vol. VI. Göttingen, 433–457.
- 21 Eminov, Ali (1999): The Turks in Bulgaria: post-1989 developments. In Nationalities Papers. Vol. 27. 1. 31–55.
- 22 Mahon, Milena (1999): The Turkish minority under Communist Bulgaria – politics of ethnicity and power. In *Journal of Southern Europe and the Balkans*. Vol.1. 2. 149–162.
- 23 Zhelyazkova, Antonina (2001): The Bulgarian ethnic model. In *East European Constitutional Review*. 10. 4. <http://www.law.nyu.edu/eecr/vol10num4/focus/zhelyazkova.html>
- 24 Brunnbauer, Ulf (2001): The perceptions of Muslims in Bulgaria and Greece: between the 'Self' and the 'Other'. *Journal of Muslim Minority Affairs*. Vol.21. 1. 39–61.
- 25 Neuburger, Mary (2000): Pomak borderlands: Muslims on the edge of nations. *Nationalities Papers*. Vol. 28. 1. 81–198.
- 26 Eminov, Ali (1999): The Turks in Bulgaria: post-1989 developments. In Nationalities Papers. Vol. 27. 1. 31–55.
- 27 Zhelyazkova, Antonina (2001a): Bulgaria in transition: the Muslim minorities. *Islam and Christian-Muslim Relations*. Vol.12. 3. 283–301.
- 28 Curtis, Glenn E. (ed.) (1992): Bulgaria: a country study. Washington. <http://countrystudies.us/bulgaria/>
- 29 Zhelyazkova, Antonina (2001a): Bulgaria in transition: the Muslim minorities. *Islam and Christian-Muslim Relations*. Vol.12. 3. 283–301.
- 30 Rangelova, Rossitsa (2003): Bio-demographic change and socio-economic trends in Bulgaria. In *Economics and Human Biology*. 2003. 1. 413–428.